

FÜZI LÁSZLÓ

Gondolatok az identitásról

A MAGYARSÁGTUDAT MEGÉLÉSÉNEK ÚJ KERETEI

1.

Az *Ezzé lett magyar hazátok* című, a magyar nemzeteszme és nacionalizmus történetét feldolgozó nagy könyvében Gyurgyák János a tizenkilencedik század húszas éveiben jelentkező politikai és intellektuális elit fellépésétől elindulva áttekinti a magyar nemzeteszme tartalmára tett, az időbeli módosulásokat természetesen tükröző javaslatokat. A mához érkeve, ezen a rendszerváltástól kezdődő időszakot érti, s azt értem én is, keserű megállapításokat tesz. A nemzetet Renan nemzet-fogalmából kiindulva „léleknek, eszmének, szellemi principiumnak” fogja fel, aminek meghatározó eleme az „alpvonalakban megegyező közös múltszemlélet”, másrészt pedig „valamifajta közös akarat a jövőre nézve”. Bár Gyurgyák jelzi, hogy ez a fajta nemzettudat ma már csak a szükségképpen figyelembe veendő áttételek révén érvényesíthető, a teljes egyetértés, „nemzeti összebörülés” ma már nem elképzelhető, mégis mély keserűséggel jegyzi meg: „Ha renani magasságokból tekintünk a magyar nemzet rendszerváltás utáni történetére és jelenére, akkor csupa *negativumot* fogalmazhatunk meg, sőt már az a – első pillanatra talán képtelennek tűnő – kérdés is felvethető, hogy beszélhetünk-e ma egyáltalán egységes magyar nemzetről, vagy a XIX. század legvégén, a XX. század elején megindult bomlási folyamat elért arra a szintre, amely reálissá és hihetővé teszi ezt a mégoly abszurdnak tűnő feltételezést is. Politikai elitünk ugyanis a nemzeti szimbólumokról és a nemzeti múlt kulcsfontosságú eseményeiről (Szent Korona, Kossuth-címer, 1918–19-es forradalmak, Trianon, Horthy-rendszer, az 1945-ös változások értelme, kommunista diktatúra, 1956, rendszerváltás stb.) egymásnak *gyökeresen* ellentmondó képet alkot, mindezekről *diametriálisan* ellentétesen gondolkodik, s ami még tragikusabb, a nemzet fogalmából számúzná az ellentétesen gondolkodókat, vagy éppenséggel a nemzet árulóinak, tönkrevőinek, megrontóinak tartja a vele nem egy nézeten lévőket. A nemzeti jövő, a megoldandó feladatok, a globalizáció által felvetett – ugyancsak időszerű és nyugtalanító – kérdések tekintetében ugyanez a duális, *fehér vagy fekete szemlélet* kezd uralkodni. 1989 után a pártpolitika – szintén nem történelmi előzmények nélkül – oly mértékben eluralta a mindennapi életet és rátelepedett a tudományos-értelmiségi közbeszédre, hogy egyrészt alkalmasint minden társadalmi alrendszer kezd maga alá gyűrni, s a maga sajátos – s ebből a szempontból totálisan félrevezető – logikája szerint működtetni (jó példa erre a hazai média mai teljesen képtelen, abszurd helyzete). Másrészt a végletes *mi-ők* oppozíciót, a *vagy-vagy* választási kényszert, a szekértábor-logikát elutasítók hangja alig hallatszik ebben a nagy csatazajban.”

Hosszan idézhetném még Gyurgyák János keserű mondatait, aztán pedig akár ellenvetéseket is tehetnék az általa elmondottakkal kapcsolatban, elmondhatnám például azt, hogy a megélt jelen mindig összetettebbnek, kaotikusabbnak mutatja magát, mint a lehető legrészletesebben feltárt múlt, s beszélhetnék arról is, hogy a politikai osztály elkülönülése a társadalom testétől az egész világban érvényesülő tendencia, nem beszélve arról, hogy a közösségi elképzelések megvalósításának ma nehezebbek a feltételei, mint valaha – de nem teszem egyiket sem, egyrészt azért, mert az idézett mondatok önmagukban is képesek felidézni bennünk azt a helyzetet, amelyet élünk, másrészt pedig azért, mert magam is úgy gondolom, hogy a mostani helyzet a politikai osztály kialakulásával, megmerevedésével, a társadalom egészére való rátelepedésével, ugyanakkor pedig a társadalom teljes átpolitizálódásával a különböző társadalmi rétegek és csoportok, valamint a különböző politikai irányultságok közötti szóértést szinte teljes egészében negligálja, s így a nemzet érdekei ellen hat.

2.

Utalnom kellett a Gyurgyák János által leírt helyzetre, noha nem a nemzeteszme tartalmára szeretnék javaslatot tenni, azaz nem arról szeretnék beszélni, hogy a nemzetnek milyen feladatai vannak a huszonegyedik század elején, s hogy ezeknek a feladatoknak miképpen tehet eleget, hanem arról, hogy a magyarságtudat megélése ma milyen keretek között mehet végbe. De még ezt a területet is szűkítem, hiszen az foglalkoztat, hogy az elmúlt évtizedekben, a rendszerváltás előtt és után – merthogy minden jelenség tendenciaszerűen érvényesül – egészen a legutóbbi hónapok történéseiig milyen változások érték az egyént és közösséget. A változások természetesen azokat a kereteket is érintik, amelyek között az ember a maga etnikai-nemzeti sajátosságát, adott esetben magyarságát megélheti. A magyar nemzeteszme tartalma és a magyarságtudat megélése között természetesen alapvető kapcsolódások és alapvető különbségek léteznek, az előbbi természetesen a közösségre vonatkozik, állami és az államiságon túlmutató tartalmi vannak, politikai és a politikaiakon túlmutató közösségi tartalmi, a magyarság megélése pedig szükségszerűen az egyénre vonatkozik, s így elképzelhetetlen változatosságban tud létezni, mindazonáltal ez az utóbbi jelenség, mivel az egyénnek az egyik, s ma talán az egyik legtermészetesebb közösséghez való tartozásáról van szó, nem választható el az elsőként megnevezett jelenségtől, ahogyan ez sem a másodikként megnevezettől. Az ezzel a kérdéssel foglalkozó kutatók a nemzetet egy tagjait közvetett kapcsolatokkal egybefűző, történetileg létrejött társadalmi nagycsoportként határozzák meg, amely lehetővé teszi más csoport-hovatartozások vállalását is. Teljesen természetes, hogy másként éli meg a maga etnikai sajátosságát az, aki egy sikeresnek tudott nemzethez tartozik, mint az, aki egy sikertelennek tudotthoz, másképpen az, aki a nemzet egyik sikeres pillanatát éli át, s másképpen az, aki a sikertelent, másképpen az, aki úgymond az anyanemzet keretein belül éli a mindennapjait, másképpen az, aki kisebbségben élő közösség tagjaként, s másképpen, aki a megélhetését más állam keretein belül keresi. Általánosan azt is elmondhatjuk, hogy az, aki ilyen vagy olyan körülmények között a maga természetes etnikai kötődését megélve használja az anyanyelvét, a történelmi múlton töpreng, ez a nemzeti közösség kialakulásáig visszatekintve szükségszerűen nemzetközpontú, vagy egy népdalt dúdol, vagy éppen családja hagyományain gondolkodik, akár a családi gasztronómia hagyományain, kevésbé foglal-

kozik a nemzet égető kérdéseivel, mint az, akit a konkrét közösségi megbízás vagy éppen az egyén által megérzett, kevésbé konkrét és egyre kevésbé létező közösségi megbízás (írókat-művészeket-tudósokat-gondolkodókat sorolok ide) ezzel a feladattal ruházott fel. Az adott nemzeti identitás megélése végső soron egyéni jelenség (és feladat, ha valaki ezt ezzel a tudattal éli meg), természetesen jobb, ha közösségi térben történik-történhet meg, mint a közösségtől elkülönülve, vagy akár virtuális térben, míg a nemzeteszme tartalmának formálása szükségszerűen közösségi feladat. Mindez azt is jelenti, hogy az egyént ért változások nem szükségszerűen érintik magát a nemzetet, természetesen az is elképzelhető, hogy a nemzetet ért változások nem befolyásolják az egyént, de meg kell jegyezni, hogy az ilyen típusú változások a legtöbb esetben természetesen befolyásolják azt, hogy az egyén miképpen élheti meg a maga etnikai sajátosságait. Mindazonáltal az egyént ért változások, ha áttételesen is, majdhogynem természetesen érintik a közösséget, ahogy a közösséget ért változások az egyént, ezért elmondható, most eltekintek a szükségszerű áttételek rögzítésétől, hogy a magyar nemzetet és a magyar nemzeti közösséghez kötődő egyént érő változások között létezik kapcsolat, végső soron pedig elmondható, hogy azok a keretek, amelyek hatással vannak a magyarságtudat megélésre, tartalmára, azok hatással vannak/hatással lehetnek a magyar nemzeteszme tartalmára, vagy legalábbis azokra a keretekre, amelyek közt a magyar nemzeteszme az időben léteznie kell – még akkor is, ha a nemzeteszme vagy a nemzeti ideológia szükségszerűen nem azonos az egy-egy ember gondolkodásában jelenlévő nemzeti tudattal.

Mindennek a megértéséhez legalább alapszinten tisztában kell lenni a magyar nemzeti tudat és a magyar nemzeti állam kialakulásának folyamatával. A magyarság körében a tizenkilencedik században ment végbe az egységes nemzetté válás folyamata, ez a folyamat, ahogyan Veres Valér mondja, 1867 és 1918 között társadalmi-gazdasági realitásokkal kapcsolódott össze, a nemzetépítő politika a nemzeti ideológia és az egységes oktatási rendszer által a nemzeti egység létrehozására törekedett. Ez a folyamat szakadt meg az első világháborút követően, amikor az egységes nemzeti lét felé tartó magyarság egy része a hatalomváltások és a trianoni döntés következtében kisebbségi sorsba került. Ekkor vette kezdetét az ún. különfejlődési folyamat, melynek során a különböző berendezkedésű magyar állam nemzetpolitikája korlátozottan jutott el a határainkon kívülre. Ennek következtében mondható el, hogy az egyén a maga magyarságtudatát, bár az számos változatban létezik, konkrétan éli meg, az anyaországban, kisebbségi közösségben, vagy a szétszóródásban, a magyar állam is a maga konkrétságában létezik, a magyar nemzet pedig elvontan, még akkor is, ha a Kárpát-medencében a mai napig létezik az egységes magyar kulturális nemzet tudata.

Az egy-egy ember gondolkodásában jelen lévő nemzeti tudat a kisebbségben élő magyarságnál a kultúrnemzethez való tartozással, így az anyanyelvi, kulturális kötődéssel, a nemzeti büszkeséggel, egyáltalán a nemzeti érzelmek megélésével és a nemzeti szimbólumokhoz való viszonyulással fejeződik ki, míg Magyarországon az „értelmiségiek szignifikánsan, mintegy 15%-kal magasabb arányban vallják a nemzeti identitásuk meghatározójául a nyelvet és a kultúrát, mint az alapfokú iskolázottságúak, akik legalább ennyivel többen vallják az identitásuk meghatározó alapjául az állampolgárságukat”, itt tehát a nemzeti lét az állampolgárságon keresztül is kifejeződik. A nemzeti tudat megélése, másképpen a nemzeti tudat megnyilvánulása időhöz kötött, ami azt jelenti, hogy az idő különböző

szeleteiben különbözik egymástól. Szarka Lászlóval való közös vizsgálódásainak összefoglalásában beszél erről Veres Valér is: „Értelmezésünk szerint a határon túli magyarok többségének nemzeti identitásában erőteljesen tükröződik a közel egy évszázada folyó szétfejlődés, az ország geopolitikai 'státusza', a hazai kisebbségpolitikai viszonyok, a magyar politikai szervezetek államigazgatásban betöltött szerepe és Magyarország határon túli politikája is. Ezek a tényezők határozzák meg a határon túliak 'otthonosságérzetét' országukban. Az otthonosságérzet a központi eleme a kisebbségben élő magyarok 'állampolgári tudatának', ami a kutatás értelmezési kerete alapján nem egyezik meg az 'államnemzeti' identitástudattal. Egyrészt, mert nem léteznek a régió országaiban koherens államnemzeti ideológia, ami kialakíthatná ezt, másrészt a válaszadók túlnyomó többsége számára nem azonos súlyú csoportkategória a kultúrnemzeti magyarságtudat a 'többségi' állampolgári hovatartozással, és országonként változó mértékben, de jelentős arányban vannak azok, akik számára az állampolgári tudattartalom negatív vagy közömbös elemekkel töltött.”

Mindezzel együtt az idézett kutatás szerint „a kisebbségi magyarok nagy többségében a nemzeti identitás és az állampolgársággal járó kisebbségi helyzet kettőssége nem képez érzelmi problémát”, ami a hatalomváltás időszakában természetesen és szükségszerűen nem így volt. Idekapcsolva az anyaországi magyarság nemzeti tudatát is, láttuk, itt az értelmiségiek jelölték meg a nemzeti kötődés alapjául az anyanyelvet és a kultúrát, azt kell látnunk, hogy a nemzeti tudatban a kulturális, főképpen az anyanyelvhez való kötődés rendkívül nagy erővel bír, képes háttérbe szorítani az állampolgári kötődést, de ezeken a stabilnak tűnő meghatározásokon belül is létezhetnek elmozdulások mind az állampolgári kötődés (ezt láttuk akkor, amikor a kisebbségi magyaroknál a kulturális és az állampolgári kötődés kibékülését, a kevésbé képzett magyaroknál pedig az állampolgári kötődés előtérbe kerülését tapasztaltuk), mind pedig a regionális értékek irányába, a jelzett kutatás számos kulturális regionális vonatkozás előtérbe kerülését jelzi, a kutatás példája szerint az ismert kulturális személyiségek sorában Erdélyben Petőfi után Sütő András, Szlovákiában pedig Jókai Mór következik. Számomra a kulturális nemzethez való kötődés stabilitása mellett mindez azt is jelzi, hogy – legalábbis tendenciaszerűen – a kulturális kötődéseken belül is történhetnek elmozdulások, főképpen az egyént ért hatások következtében, s mivel ezek a hatások ma alapjaiban érintik az egyént, lehetséges következményeikre fel kell hívni a figyelmet.

3.

Ha az elmúlt húsz esztendőt szemléljük, akkor azt kell mondanunk, hogy szinte minden szétesett, ami az akkori életünket körülvette. Ha nem működő formák esnek ki az ember életéből, akkor annak elsősorban pozitív hatása van, ám ha a bennünket körülvevő világ egésze változik meg, akkor annak egyéniséget romboló hatása is lehet, s befolyásolhatja az emberi identitások alakulását. Úgy gondolom, érdemes innét nézve is értékelni az elmúlt húsz esztendő történéseit.

Elsőként kell említenem, hogy szétesett az életünket minden fontos, még a magánélet területén is befolyásoló szocialista berendezkedés. A szocialista berendezkedés lényegéről viták folytak kialakulásakor, amennyire lehetett, az uralma alatt, s természetesen a bukása óta is. Általánosnak tűnik az a megállapítás, hogy lényege szerint, s megvalósulása okán,

azzal, hogy a keleties típusú társadalmakra épült rá, életképtelen volt, ez azonban nem jelentti azt, hogy ne hagyott volna maga után hiányokat. Egyrészt a szocializmus bukásával eltűnt az az idea, amely alá a kapitalizmus valósága elől menekülni lehetne, sok kelet-európai, nyugat-európai és latin-amerikai értelmiségi ezzel magyarázza a maga vonzódását a szocialista berendezkedés alap-ideológiájához, a marxizmushoz, miközben megpróbál beilleszkedni a kapitalizmusnak abba a formájába, amelyik éppen körülveszi. Megjegyzendő, hogy ugyancsak viták folynak akörül, hogy a keleties típusú társadalmakra ráépülő szocializmus volt-e életképtelen és erőszakos jellegű, avagy a marxi alapok is ebbe az irányba hatottak? Kornai János, a világhírű magyar közgazdász írja visszatekintő esszéjében: „Az olyan gazdaság, amelyben kiiktatják a magánkezdeményezést és a piaci koordinációt, rá van utalva a felülről jövő adminisztratív szabályozásra. Az ilyen mechanizmusban adminisztratív úton kell kikényszeríteni a fegyelmet, a felülről jövő utasítások végrehajtását. A szocialista rendszer nem tud működni represszió nélkül. Ha elnyomó gépezetét fellazítják, előbb-utóbb összeomlik. Ez ment végbe a Szovjetunióban, és annak szétbomlása nyomán a kelet-európai kommunista országokban. Ide kapcsolódik Marx álláspontja a diktatúra és a demokrácia kérdésében. Valószínű, hogy maga is elborzadt volna, ha saját szemével látja, mi folyik a Cseka kínzókamráiban. Ám amíg csak egy papírlapra kellett szöveget fogalmazni, addig Marx is és Engels is fitymálva beszéltek az üres, formális burzsoá alkotmányosságról, parlamentarizmusról, demokráciáról, és kiálltak a proletariátus diktatúrájának eszméje mellett.”

A szocializmus, noha valójában a jelenség lényege szerint soha nem gondoskodott társadalmának tagjairól, bukásával mégis itt hagyta a gondoskodó társadalom eszméjét, sokan várják ma is, hogy az állam vagy a társadalom gondoskodjon róluk, nem „csupán” a társadalom polgárai, hanem teljes társadalmi részrendszerek is, miközben nálunk máig nem alakult ki egyetértés arról, hogy mi az, amiről az államnak vagy megtestesítőinek gondoskodniuk kell, s mi az, amiről nem. A napilapokban megjelenő közvélemény-kutatási adatok arról szólnak, hogy a társadalom többsége nagyobb biztonságban érezte magát az előző rendszerben, mint ma. Mindebből azonban nem kell levonni azt a következtetést, hogy adott esetben ma többen választanák a szocializmus világát, mint a kapitalizmusét. Ha filmfelvételeket látunk akkori világunkról, akkor egyből szembeötlik annak a berendezkedésnek a behatárolt, művi jellege, s érzékelhetjük a mindenre ráülő szabályozottságot is. A mai állam szerepének végiggondolatlansága mégis sokban nehezíti a kormányok helyzetét, mondhatjuk azt is, hogy állandó kapkodásra készíti őket a korábbi megszokottság és a kényszerítő erővel fellépő „valóság” között.

Nemzeti vonatkozásban a szocializmus bukása együtt járt az elnemzetlenítő ideológia eltűnésével, ám az egyének nemzeti tudatának működését segítő számos társadalmi részrendszer – például az oktatás és a kultúra – nehéz helyzetbe került. Közben pedig, amikor az új információs világban minden korábbival összevetve sokkal könnyebb kulturális információkhoz jutni, maguk azok az értékek kérdőjeleződnek meg, amelyeket ezek az információk hordoznak.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy az egyén helyzete teljes egészében megváltozott az egyenlőséginek mondott társadalom eltűnésével. Új társadalmi feszültségek keletkeztek, a társadalmak egyharmada nélkülözések közepette él, miközben az újjagdag öntudat a korábbi homogén társadalmakat szétfeszíti. Az eszmék és az ideák akkori uralma után ma

gyakorlatias társadalom létezik, ám ennek a társadalomnak az új jelenségei, lesz még erről szó, a nemzeti kötődéseket ismét csak megkérdőjelezzük, éppen csak másképpen, mint ahogyan a szocialista berendezkedés tette ezt. Végül pedig széthullóban van – ismétlem, tendenciákról beszélek – a korábbi világból irigyen figyelt, a tömegtermelésből a jóléti társadalmat megteremtő kapitalizmus, az információs társadalom lép a helyére, lassan ennek az információs társadalomnak az első válsághullámát is megtapasztaljuk. Ez a válság az elszegényedett poszt-szocializmus kiszolgáltatottjait természetesen sokkal erősebben, egzisztenciális mélységekben érinti, mint a jelentős tartalékokat felhalmozó társadalmak polgárait. Mindezeknek a jelenségeknek az identitásvesztés terén meghatározóan jelentős súlyuk van: ott, ahol a korábbi teljes társadalom összeomlott, magával sodorva családi, emberi kapcsolatokat, az emberi identitás alaprétegeibe hatolnak a változások, miközben az új, s az értelem szintjén mégiscsak elfogadott társadalmi rendnek is többen vannak a veszesei, mint a nyertesei. Feltehetően egyre többen érzik úgy magukat, mint Kafka agglagényje, akiről a *Naplójában* ír: „A társaságtól azt várom, hogy mindazt megkapom tőle, aminek híján vagyok, mindenekelőtt erőim megszervezését, mert nem elég annyi összpontosítás, amennyi ettől az agglagénytől az utcán telhet. Ez ugyanis már azzal elégedett, ha helytáll a maga, igaz, vacak testiségével, megvédi néhány vacak étkezését, elkerüli más emberek befolyását, egyszóval, megtart annyit, amennyit a felbomló világban csak lehetséges. De amit elveszít, azt igyekszik erőszakkal visszaszerezni, még ha az időközben megváltozott vagy meggyengült is, vagy ha csak látszólag volt is korábbi tulajdona (legtöbbször erről van szó). Lénye tehát öngyilkos lény, csak saját húzához vannak fogai és csak saját fogai számára húsa. Mert ha valakinek nincs középpontja, nincs hivatása, nincs szerelme, családja, jövedelme, vagyis ha nagy általánosságban nem tudja tartani magát a világgal szemben, persze csak kísérletképp, tehát ha a javak nagy komplexumával nem tudja, úgy mond megdöbbeneni a világot, nem tudja magát megóvni pillanatnyilag romboló veszteségektől”. S ugyanez a hang valamennyivel későbből: „... a felbomlás úgy megy végbe, mint egy apoteózis, amikor is elszáll belőlünk minden, ami életben tart bennünket, de miközben elszáll, emberi fényével még utoljára beragyog bennünket”. Ebben a világban sokan hagyják, hagyni kényszerülnek, hogy a folyamatok elszenvedői legyenek, mások képesek a folyamatokhoz kapcsolódni, így alakítják ki a maguk identitását, de ebben az esetben sem a külső világtól elkülönülten, a világ formálódása tehát visszahat az identitás tartalmára, különösen mióta az ún. információs világ alapvetően érinti az emberi identitást és az identitás-építéseket. Az információ kora minden korábbinál erősebben kérdez rá az identitások lényegére, ezért pár bekezdés erejéig külön is foglalkoznunk kell ezzel az időszakkal – másképpen a mi korunkkal.

4.

Az információ korával nem most találkozunk térségünk embere. Manuel Castells szerint, aki az elsők közt tett kísérletet arra, hogy leírja az információs forradalom folyamatát és jelezze a gazdasági, társadalmi változások lényegét, majd pedig modellszerűen az információ korának társadalmát is bemutatja, az „információs” jelző „a társadalmi szerveződés specifikus formájára utal, amelyben a mai történelmi korszakban kialakuló új technológiai feltételek következtében az információ létrehozása, feldolgozása és továbbítása válik a termelékenység és hatalom alapvető forrásává.” Az információs társadalom kialakulása az

idézett felfogás szerint az 1960-as évek végén és az 1970-es évek közepén „három egymástól független folyamat történelmi egybeesésére vezethető vissza: az információs technológia forradalma; a kapitalizmus és az etatizmus válsága, s ezt követő szerkezetváltozás; s az olyan társadalmi-kulturális mozgalmak virágzása, mint a libertarizmus, az emberjogi, a feminista és a környezetvédő mozgalmak. E folyamatok kölcsönhatásai, s az általuk kiváltott reakciók újfajta, uralkodó társadalmi struktúrát teremtettek: a hálózati társadalmat, új gazdaságot, az információs-globális gazdaságot; és újfajta kultúrát, a valóságos virtualitás kultúráját. Ennek a gazdaságnak, társadalomnak és kultúrának a belső logikája alapozza meg a társadalmi cselekvést és intézményeket a keresztül-kasul kölcsönfüggésekre épülő világban”. Akkor, amikor arra utaltam, hogy az információs kor jelenségeivel nem most először találkozunk térségünk embere, éppen az időbeli átfedésre gondoltam, melyben pedig arra, hogy az információs korból való belépésre való képzetelenség nagyban hozzájárult a létező szocializmus bukásához. (Csupán zárójelben: a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakban csak a fénymásoló és a fax volt ismert nálunk, de már ezek is új távlatokat nyitottak a gondolatok terjesztésében. A mai információs eszközpark s a pár évtizeddel korábbi társadalmi-gazdasági gyakorlat egyszerűen nem megfeleltethető egymással, a világtól való elzárkózás ideig-óráig ugyan megvalósítható, látunk rá példákat, de ez végképp nem szolgálja a társadalom érdekeit.)

Természetesen nincs terem arra, hogy Castells három hatalmas kötetet kitevő munkáját akár csak a főbb tételei szerint is ismertessem, noha ez a „jelentörténeti” könyv megérdemelné ezt, így csupán pár állítást emelek ki a három kötetből, olyan állításokat, amelyek mostani gondolatmenetemmel közvetlenül kapcsolatba állíthatók. Az információs társadalmakban virtuális közösségek alakulnak ki, az információs társadalom első szakasza az „identitás kiemelkedő fontosságára” hívja fel a figyelmet, a társadalom egyik legfontosabb jelenségevé „az egyén személyiségének és kultúrájának védelme” lép elő, Castells ennek kapcsán idézi Alain Touraine-t, aki szerint ez a folyamat átveszi az osztályharc szerepét, s ugyancsak idézi Raymond Barglow gondolatmenetét azzal kapcsolatban, hogy „miközben a hálózatosodás és az információs rendszerek gyarapítják a szerveződés és az integráció érdekében működő emberi erőket, ugyanakkor felbomlasztják az önálló, független személyiség nyugati eszméjét”. Ebben a világban új gazdaság alakul ki, a tömegtermelés helyére a rugalmas termelés lép, megjelenik a társadalom minden szintjén a hálózatosodás, ennek következményeként pedig a hálózati munka és rugalmas munkaidő, a mezőgazdasági és feldolgozóipari munka visszaszorul, a szolgáltatás, ezen belül az egészségügyi és üzleti szolgáltatás aránya viszont növekszik. Ez a gazdasági rendszer kapitalista rendszerként működik, nyilván ennek tudható be, hogy az áramlások terében megvalósuló időtlen idő mellett az alárendelt funkciók, az emberekkel együtt fragmentálódnak. A hagyományos nemzetállam, amelyet a hálózatok többsége kikerül, sokat veszít szuverenitásából. „Megléhet – mondja Castells –, korunkra a közös identitások felbomlása jellemző, ami egyet jelent a társadalom mint értelmes szociális rendszer felbomlásával. Senki sem mondja, hogy új identitásoknak kell létrejönniük, új társadalmi mozgalmaknak kell újratemetniük a társadalmat, s új intézmények épülnek ki a *daloló holnaputánok* számára. Első pillantásra egy olyan világot látunk kialakulóban, amely kizárólag piacokból, hálózatokból, látszólag az 'ésszerű elvárások' mintája által uralt egyénekből és stratégiai szervezetekből áll (ez az új, befolyásos gazdaságelmélet), kivéve, amikor ezek a 'racionális egyé-

nek' hirtelen lelövik szomszédjaikat, megerőszkolnak egy kislányt vagy ideggázt szórnak szét a metróban. Identitásokra nincs is szükség ebben az új világban: elemi ösztönök, hatalmi impulzusok, énközpontú stratégiai kalkulációk, makrotársadalmi szinten pedig a barbár nomád dinamika, a dionüszoszi elem világos vonásai minden határ átlépésével és a nemzetközi politikai-jogi és civilizációs normák problematikussá tételével fenyegetnek”.

Az áramlatok terével és az időt időtlenné formáló hálózatokkal szemben áll a kommunális mennyország vágya, a kommunák Isten, nemzet, család köré szerveződnek, miközben a rezisztens identitások nem csupán a hagyományos értékek, hanem az újabb társadalmi mozgalmak, nőmozgalom, zöldek, szexuális felszabadulást célzó mozgalmak kapcsán is megjelennek. A kommunális mennyország iránti vágy az ellenálló identitás kialakulásának irányába hat, az ebben résztvevők számára a hálózatokból való kilépés jelenti az egyetlen megoldást, megjelenik a globális bűnözőgazdaság is – látjuk, hogy megjelenik –, s új jelenségként a kirekesztők kirekesztése a kirekesztettek által, ami lényege szerint „egy másfajta értékrendszer és lételev fundamentalista igenlésének formáját ölti és fogja öltetni, egy olyan rendszerét, amelynek jegyében képtelenség együtt létezni azzal a gonosz rendszerrel, amely ily mélyen tönkreteszi az emberek életét.” S csak ezek után jutunk el oda, hogy az egymástól elkülönülő terekre bomló világ szuverenitásukból sokat veszítő nemzetállamainak polgárai, akik a legjobb esetben állandó kísérletet tesznek családjuk újjáépítésére, az egymáshoz különböző módon kapcsolódó helyi és regionális sajátosságok tudatosítása mellett, miközben a legkülönbözőbb civil szervezetekben próbálják érvényesíteni a hálózatokkal szembeni ellenerejükét, a maguk nemzeti-etnikai tudatát is ápolják.

Összefoglalva: a világon ma mintegy kétmilliárd (!) ember rekesztődik ki abból, amit fejlődésnek, új társadalomnak, az információ korának hívunk. Erre azért is figyelniük kell, mert ezt az új világot – lassan talán nevezhetjük annak is – a társadalmi egyenlőtlenség növekedése jellemzi, itthon ezzel nem néztünk szembe sem a rendszerváltáskor, sem azóta, s alig akad valaki, aki beszélne róla, hiszen akkor az új világgal szembeni pozíciót foglalna el, ezzel együtt pedig, a társadalmi-kulturális tevékenység terén is a mindent ártható individualizáció, miközben a munkatevékenység is individualizálódik, így a szervezettség esélye csökken. (Láttuk, azok, akik történelmi vagy társadalmi okokból nem kapják meg az esélyt az információs társadalomhoz való kapcsolódáshoz, eleve kívül maradnak az újabb világ mozgásán.) Annak a jövőképnek, amelyet Castells felvázolt, két összetevője van, egy gazdasági és egy társadalmi. A gazdaságról a következőket olvashatjuk: „Nem kétséges, hogy a 21. században egy történelmi mércével rendkívül termékeny rendszer felemelkedésének leszünk tanúi. Az emberi munka jelentősen kisebb erőfeszítéssel egyre többet fog termelni. A gazdaság legtermékenyebb ágazataiban a szellemi munka váltja fel a fizikai erőfeszítést. De hogy ez a gazdaság mindenkié legyen, egyéni szinten a megfelelő iskolázottságon, társadalmilag pedig a társadalmi szervezeten, a politikán és a szakpolitikán múlik.” A fejlődés szelektív lesz, ezzel hatalmas feszültségek keletkeznek a világban, a kirekesztettek sorsuk elviselése mellett a kirekesztők kirekesztésével is reagálhatnak. A társadalmi jövőkép, egyébként benne élünk már, a gazdaságánál jóval kevésbé biztató. „Ami az embereket illeti – mondja Castells –, ők mind távolabb kerülnek a hatalom székhelyeitől, s elidegenülnek a civil társadalom düledező intézményeitől. Munkájuk és életük egyre individuálisabbá válik, a nekik való jelentést saját tapasztalataik alapján konstruálják, s ha szerencsésük van, újjáépíthetik családjukat, erős sziklaként az isme-

retlen áramlatok és ellenőrizhetetlen hálózatok kavargó óceánjában. Kollektív fenyegetések súlya alatt közösségi menedéket építenek, ahonnan proféták hirdethetik új istenek eljövételét.”

A Manuel Castells által felsorolt jelenségek nem valamiféle utópia vagy ellenutópia kellékei, hanem mai, akár mindennapi életünk részei. Az információs forradalom eszköztára, már messze nem a fénymásoló vagy a fax szintjén, beépült életünkbe, tájékozódásunk nagyobbik része már az internet segítségével történik, levelet, képeslapot nagyobb részt a világhálón küldünk egymásnak, filmet, zenét a hálóról töltünk le magunknak, bankszámlánk, hitelkártyánk állását, ha rendelkezünk ilyenekkel, a hálón ellenőrizzük, írásainkat a számítógépen készítjük el, arról küldjük tovább, a világ körülöttünk hálózatokba szerveződött, különböző „láncok” vesznek bennünket körül, a termelésnél talán már most fontosabb az értékesítés, miközben azt is érezzük, hogy a hálózatokba szerveződő tőke ismét csak extraprofitra törekszik, a világ pedig valóban különálló, s más és más lehetőségekkel bíró vagy más és más lehetlenségekkel küzdő terekre esik szét, mi több, éppenséggel ennek az új világrendnek az első, a világon végigfutó, s leginkább megint a kiszolgáltatottakat sújtó válságát éljük át. Gyermekünk sokszor nemcsak más városban tanulnak vagy élnek, hanem egyben külföldön is, a hagyományos, három nemzedékre kiterjedő család lassan már csupán az emlékeinkben létezik, két nemzedékről is jóformán csak a gyermekek fiatalkorában beszélhetünk. Párkapcsolatok különböző országok vagy akár földrészek lakói között egyre nagyobb számban alakulnak ki, nem szólva arról, hogy egyre többen vállalnak munkát „külföldön”, mindez kétségtelenül hatással lesz a legfiatalabb nemzedék identitásteremtő törekvéseire. Ugyanakkor megtapasztalhattuk a fundamentalista gondolkodás veszélyeit, nem beszélve a terrorizmus csapdájáról – közben pedig látjuk a lokális, helyi vagy regionális, vagy éppenséggel nemzeti identitáskeresés különböző kísérleteit is, ami sokszor a lokális közösségteremtési törekvésekkel jár együtt.

5.

Lássuk akkor, hogy már a nem is csak a jövőben létező világ jelenségei közül melyik hozható összefüggésbe választott témánkkal. Elsőként nyilván arról kell szólni, hogy a teljesen megváltozott helyzetbe került embernek továbbra is szüksége van és lesz természetes identitásra. A világhoz való természetes kötődés kialakítására kényszeríti, hogy életét nagyjából virtuális térben tölti, ez a valóság elemeivel való közeli kapcsolat kialakítását követeli meg. (Vagy nem, teszem hozzá a magam által megfigyelteket, de ez az ember világhoz való kapcsolatának eltorzulását hozza majd magával. Ennek kapcsán azt is meg kell jegyezni, hogy a világhoz való viszonyunk az örök előző nemzedék nézőpontjából állandóan torzul.) Fejünkben továbbra is működik majd a „kommunális mennyország” iránti vágy, az az ösztön, amelyik nem elégszik meg a világ gazdasági összetevőivel, hanem közösségi feladatokat és célképzeteket is magára vállal. Szólni kell a soknyelvűség állapotában talán a korábbinál erősebben is feltörő ösztönről, arról, hogy „amíg élek, őrzöm anyanyelvemet”, ahogy azt Ilia Mihály idézi Szetlana Gyimiszanova manyisi költőnő *Víz-csepp* című kötetének címadó verséből.

Az elkövetkezőkben, ahogy a nemzetállamok, úgy a nemzeti érzés is minden bizonnyal megőrződik majd, ám nyilvánvalóan veszíteni fog kizárólagosságából, más kultúrákkal való szembenállásából. Ha egy-egy ember a maga vagy családja révén más kultúrákkal él

együtt, márpedig ennek a lehetősége adott lesz, akkor megtanulja becsülni a mások kultúráját is. A jövő embere, ezt Manuel Castells is hangsúlyozza, a maga identitását nemcsak a nemzeti rendszerekbe való beágyazottsága révén éli majd meg, hanem a különböző hálozatokon való tartozásán túl a manapság talán leginkább civilnek nevezhető mozgalmakhoz való kötődésében is. Bár mind a nemzeti, mind pedig a vallási identitásteremtés magában hordozza a fundamentalizmus veszélyét, nem beszélve arról, hogy az elkülönülő teretek sokszor szinte meghatározzák a jelenségekre adandó válaszok tartalmát, a nemzeti érzésnek ebbe az új világba is be kell épülnie. Az egyes államok kultúrája sok esetben elmozdul majd abba az irányba, amelyiket ma multikulturálisnak nevezünk, ez természetes következménye lesz a különböző származású emberek akár egyes családokon belüli együttélésének, ezért a nemzeti tudat, sajátosság megélése feltehetően egyre kevésbé az államnemzethez, hanem inkább az anyanyelvhez és a kultúrához fűződő viszonyon keresztül történik majd meg. Ez hasonló módon történik majd, mint amit ma a kultúrnemzethez való tartozás terén megfigyelhetünk, azzal a különbséggel, hogy az államnak foglalkoznia kell majd a területén élő más kultúrával bírók támogatásával és az állam területén létező kultúrák közötti kapcsolat kialakításával is.

Azoknak a kereteknek az elkövetkező időkbeli feltételezett átalakulását, amelyekben megélhető lesz a nemzeti-etnikai azonosság, vállalt alapállásomból fakadóan az egyén nézőpontjából is igyekeztem érzékeltetni. Ha akárcsak valamennyire is körülnézünk a világban, azt látjuk, hogy az információ korának eszközei segítik-segíthetik az identitás kialakításához-formálásához-megőrzéséhez szükséges információk, adatbázisok, szövegek, zenék, képek elérését. Ebbeli meggyőződésemet erősíti az a megfigyelésem, hogy kisebbségi sorsban élő magyar íróbarátaim előbb „tértek át” a modern információs eszközök használatára, mint anyaországbeli társaik, a tájékozódáshoz nyilvánvalóan szükségük volt ezekre az eszközökre. Az internet révén ma lényegesen több kulturális információ érhető el, mint mondjuk húsz esztendővel ezelőtt a nehezen megszerzett könyvekből, folyóiratokból, ezt nyilvánvalóan bizonygatni sem kell, s itt ma már nem csupán szövegekről, katalóguscédulákról, folyóiratok tanulmányairól kell szólnunk, hanem rádiós és televíziós adásokról is, nem beszélve a magán- vagy családi érintkezés legújabb lehetőségeiről. Mindez azonban a virtuális térben történik, így a korlátok is azonnal érezhetővé válnak, elég, ha arra gondolunk, hogy a teljes könyvtár nem került fel az internetre, vagy ha arra, hogy a világháló segítségével történő képet-hangot közvetítő beszélgetés sem helyettesíti az azonos térben lezajló beszélgetést. Ha pedig arra figyelek, hogy kisebbségi helyzetben, vagy külföldön munkavállalóként élő egyénnek a másik társadalomban elfoglalt helye vagy a munka végzése, s az új viszonyokhoz való alkalmazkodása – az ottani, ugyancsak felgyorsult élettempó és a számos kulturális, információs kihívás mellett, nem beszélve az együttélés természetes parancsáról – mennyi más irányú nehézséggel jár együtt, akkor azt kell mondanom, hogy a nemzeti identitás megélése ebben a vonatkozásban legalább abban a mértékben nehezedett, mint amennyire a modern információs eszközök segítségével könnyebbedett. Ebben szerepet játszik, hogy ma az identitás bármelyik formájának megteremtése nehezebb, mint korábban volt. Ahogy Szabó T. Attila Ellák írja: „A közösségi tudás (tudomány) gyors fejlődésének legnagyobb veszélye, hogy ezzel párhuzamosan nő a – szakosodás miatt – a viszonylagos tudatlanság”, s hogy „a szakosodás alappontján a viszonylagos tudatlanság már a fenntartható fejlődést fenyegeti”, ezekből a jelenségekből

ből következően pedig az egyes ember a korábbinál erősebben érezheti a maga elvesztését a világban. A nemzeti-etnikai identitás megélése ugyanakkor nem csupán a magaskultúra elemeihez való hozzáféréssel azonos, egyéni megélése mellett közösségi vonatkozásai is vannak, s ha azt látom, hogy kisebbségi sorsban élő barátaim mekkora erőfeszítéseket tesznek egy-egy kulturális egyesület működtetéséért, s azt, hogy ezeknek az egyesületeknek a tagjai az anyaországi társadalom tagjai számára szinte értelmetlen áldozatokat hoznak azért, hogy egy-egy rendezvényen részt vehessenek, akkor azt kell mondanom, hogy az új helyzetben a nemzeti-etnikai identitások megélése a korábbiakkal összehasonlítva inkább nehezedett, mint könnyebbedett.

A változások természetesen nem csak az egyén életét érintik, hanem az államét és a nemzetét is, nem beszélve arról, hogy az államnak, minden természetes feladatán és kötelezettségén túl szembe kell néznie annak a helyzetnek a veszélyeivel is, amelyekben „próféták új istenek eljövételét” hirdethetik. A mi, társadalmi formációt váltó államunk megváltozott helyzetét azzal jellemezhetjük, hogy a korábbi elnemzetlenítő vonások érvényesítése után nemzeti vonatkozásban új kapcsolatrendszert kell kialakítania a nemzeti kisebbségekkel és azokkal az államokkal, amelyekben ezek a kisebbségek élnek, s egyéni és közösségi vonatkozásban is biztosítania kell a nemzeti kultúrához való minél intenzívebb hozzáférés lehetőségét, a nemzeti kultúra megújulását, a korábban leírtak szellemében pedig az új vagy már meglévő kulturális közösségek kulturális identitását is szolgálnia kell, úgy, hogy a különböző kulturális közösségek közötti kapcsolatot és a kultúrák egymás mellett élését is segíti. Ma, amikor a kultúra számos eleme átalakul és új kulturális szinterek alakulnak ki, miközben a kultúra minden korábbinál tagoltabbá válik, s a korábbi példányszámokkal, érdeklődéssel egyszerűen nem lehet jellemezni a kulturális hatékonyságot, miközben a kultúra világa számos vonatkozásban piacodosodik, a magaskultúra pedig jó néhányszor megalázó helyzetbe kerül a tömegkultúrával szemben, az államnak szinte megoldhatatlan mennyiségű feladattal kell szembenéznie ezen a területen is. Ráadásul a magyar társadalom gondolkodásában egyre inkább a jövő jut meghatározó szerephez, azt, hogy mit kellene ma tenni, mintha senki nem tudná, ám azt, hogy milyen lesz a jövő, mintha mindenki tudná. Úgy vagyunk vele, ahogy a rendszerváltáskor gondoltuk: működő kapitalizmus lesz, jólét, kiegyensúlyozottság, napfény, derű – mintha a szocialista utópiák világa köszönne vissza ilyen irányú vágyálmainkban. Arról, hogy az a társadalom, amelyet most alapozunk, építünk – ezek a kifejezések is a szocializmus időszakából köszönnek vissza – szintén tagolt társadalom lesz, s kinek kisebb, kinek pedig nagyobb jólétet hoz, s lesznek a jóléten kívül kerülők is, szó sem esik, sem pedig arról, hogy az új világban kulturális identitásunk is veszélybe kerül. Márpedig a múlt lezárult, még akkor is, ha számos eleme szükségszerűen tovább él bennünk. Ahogy a múltra hivatkozunk, úgy hivatkozunk a jövőre is, csak éppen a jelen marad ki mindkét hivatkozásból. Mintha egyszerre élnénk a múltban és jövőben, csak éppen a jelenben nem – mert azt, amiben most élünk, nehezebb tudomásul vennünk, mint a megszépített múltat vagy a képzeletünkben élő jövőt. A jövő nem tagadni fogja a magunk jelenét, hanem ennek lesz a folytatása, tehát, ahogy mondani szokták, a jövő már elkezdődött, s talán ezért mondhatom a jelenünkről, hogy az a jövő – amelyben élünk, még akkor is, ha pillanatnyilag a jelenünkben sem akarunk élni.

A jelzett feladatok szakpolitikai feladatok, megvalósításuk nem függhet pártpolitikai érdekektől, elképzelésektől. Azért, hogy a leírt hangzavar ellenére adatokat is lássunk

a mostani gondolatmenethez kapcsolódóan, érdemes szakmunkához fordulnunk. Pogátsa Zoltán *Éltanuló válságban – Állam és piac a rendszerváltás utáni Magyarországon* című könyve a legjobb közgazdasági szakmunka, amelyet a rendszerváltástól eltelt időszak magyar gazdasági történéseiről írtak, bár a megjelenésétől eltelt másfél esztendő némileg elszűrítette, de csak annyiban, hogy a könyvben leírtak azóta kollektív tapasztalattá váltak. A szerző szinte egyetlen kérdést vizsgál, azt, hogy milyen kondíciókkal rendelkezett a magyar gazdaság a rendszerváltás időszakában, miképpen lett a rendszerváltó országok éltanulója, hogyan vesztette el ezt a szerepét, s mit kell tennie az országnak ahhoz, hogy hatékonyan tudjon bekapcsolódni a globális kapitalizmusba. (Azóta a hitelválság és következményei ezt a részrendszert átírták, de lehet, hogy csak aláhúzták a könyvben leírtakat.) Nem apolitikus, nem szentviten, nem egyszerűen tárgyilagos, hanem inkább logikus az, amit mond, az elmondottak zárt rendszerbe illeszkednek. Nem tagadja a változásokat, „ma Magyarország fejlett piacgazdaság, ahol a magántulajdon mértéke sok hagyományos tőkés országnál nagyobb mértékben határozza meg teljesítményét” – így kezdi a könyvet. A társadalom értékrendje kapcsán, így közeledünk a bennünket érintő kérdésekhez, fontosnak tartja megjegyezni, hogy a magyar társadalom megkerülte az alapkérdések következetes megválaszolását. Így azt sem döntötte el a társadalom, hogy milyen kapitalizmust akar építeni. Ennek egyik oka, hogy sokszor ténylegesen kényszerpályákon haladtunk, vagy legalábbis úgy éreztük. Másrésztől azonban „a társadalomban soha nem indult be az a vitafolyamat, amely segített volna megérteni a polgárok nagy részének, hogy mik is a legfontosabb eldöntendő kérdések, milyen szempontok alapján kellene meghatározni saját jövőjüket. Pedig a lehetőségek széles tárháza volt nyitva előttünk.” Ráadásul számos mutató szerint a társadalom is képtelen megújulni, s a szükséges módon válaszolni a gazdaság változásaira. Pogátsa Zoltán adatai alapján pár ezzel kapcsolatos tényezőre utalok:

- Magyarországon 2004-ben a 10 millió lakosból 3,94 millió dolgozott, 1 foglalkoztatottra 1,59 eltartott jutott, az EU15-knél 1,25, Csehországban 1,17 fő
- A magyar lakosság idős, s gyors tempóban öregszi tovább
- Magyarországon az egyik legmagasabb a rákkal kapcsolatos halálzási mutató
- Az öngyilkossági ráta (tudjuk, tradicionálisan) az egyik legmagasabb, az EU-átlag háromszorosa
- Rendkívül magas az alkoholisták száma: 800. 000 fő (!)
- Alacsony az egészséggel és az életstílussal kapcsolatos tudatosság színvonala, ennek tudható be a magyar lakosság egészségügyi helyzetének tragikus volta

A megújulásnál szóba jöhető elemeknél, s ezek már a lehetséges kulturális stratégia megvalósíthatóságának nehézségeire is utalnak, Pogátsa Zoltán az oktatás, a nyelvismeret, az internethasználat mutatóit elemezte, s mindegyik mutatót problematikusnak találta. Érthetetlennek tartja a felsőfokú oktatás középpontba helyezését, már csak azért is, mert az oktatás színvonala csökkent, a felsőfokú oktatás eltömegesedett. Ezzel szemben a középfokú oktatásra a korábbinál kevesebb pénz jutott: „A közoktatás finanszírozása 1995 és 1999 között 16%-kal csökkent. Ez egyértelműen azt mutatja, hogy a kormányzat figyelmen kívül hagyta ezt a szektort, valószínűleg nem tartva azt túlságosan fontosnak.” Ez azért is problematikus, mert a gazdaság fejlődéséhez általában a középfokú oktatásban részt vevők számának és az oktatás színvonalának az emelkedésére van szükség. Alapvetően a fej-

lódás felgyorsulása, a versenybe való bekapcsolódás ellen hat a szegénység: „Egyszerűen és minden szépítés nélkül fogalmazva: a magyar társadalom tagjainak többsége *szegény*. Megélhetési gondjaik vannak, és ezért folyamatosan az ennek megfelelő életstílusra és életstratégiákra kényszerülnek. Bár ezt az egyszerű tényt elvont szinten mindannyian tudjuk, még sem gondolunk bele abba, hogy ennek milyen lecsapódása van a hétköznapi életben. ... Az egyes emberek jövedelmi helyzete behatárolja saját egyéni növekedési lehetőségeiket. Addig nyújtózkodhatunk, amíg a takaró ér. A magyar társadalom versenyképessége pedig az egyének versenyképességéből áll össze. Minél képzettebbek, egészségesebbek, fiatalabbak az egyes egyének, minél többen beszélnek közöttük nyelveket és minél többen használják az internetet, annál valószínűbb, hogy a magyar gazdaságban létrejönnek az áhított magasabb hozzáadott értékű munkahelyek. Ha ehelyett az emberek alulfizetettek, ha nincs pénzük fejlődni és gyermeket vállalni, ha a pusztá megélhetés is gondot okoz nekik, akkor az óhatatlanul bekövetkező reálbér-emelkedés ellenére nem sikerül majd növelni a magas hozzáadott értékű munkahelyek számát.”

Ha ehhez a gondolatsorhoz hozzáteszem a kultúra területén dolgozóknak azt a megfigyelését, hogy erről a területről a korábbiakhoz viszonyítva tőkét vontak ki, s hogy a kulturális pályázati rendszer működtetése nem helyettesíti a kulturális alapfinanszírozást, akkor láthatjuk, hogy a kultúra ma önmaga részegységeinek megőrzésével küzd. Pogátsa Zoltán a társadalom értékrendjét a hit hiányával, a közösség hiányával, az együttműködés hiányával, a túlélésért való küzdelemmel és a korrupció eluralkodásával írja le. Ha megfigyeléseit összekapcsolom a magam kultúra területén szerzett tapasztalataival, akkor azt kell mondanom, hogy a kulturális identitásteremtés új kereteihez való alkalmazkodás során még kezdőlépéseket sem tettük meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Gyurgyák János könyve: Ezzé lett magyar hazátok – A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története, Osiris, 2007; idézett részek: 539., 539–540;
- A nemzeti tudat kialakulásáról: Veres Valér: A Kárpát-medencei magyarok nemzeti és állampolgári identitásának fő sajátosságai, In.: Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban, szerkesztette: Fedinec Csilla, MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, 2008, 35–60, az összefoglalt rész: 36;
- A nemzet fogalmának a kutatásban való meghatározásáról: 37;
- A kultúrnamezethez való kapcsolódásról: uo. 44–53, idézett rész: 45;
- A szétfejlődésről: uo.: 60;
- A nemzeti identitás és állampolgári kötődés „kibéküléséről”: ih.: 46; a regionális értékek előtérbe kerüléséről: uo. 51–52;
- Kornai János a marxi tanok erőszakhoz kötődéséről: Marx egy kelet-európai értelmiségi szemével, Mozgó Világ, 2008/12, 3–14, idézett rész: 10;
- Részletek Kafka Naplójából: Franz Kafka: Naplók, fordította, az előszót és a jegyzeteket írta: Györfly Miklós, Budapest, 2008, 34, 38;
- Manuel Castells munkája: Az információ kora, Gazdaság, társadalom és kultúra, I. A hálózati társadalom kialakulása, fordította: Rohonyi András, II. Az identitás hatalma, fordította: Berényi Gábor és Rohonyi András, III. Az évezred vége, fordította: Berényi Gábor és Rohonyi András, sorozatszerkesztő: Berényi Gábor, Z. Karvalics László, Budapest, 2005–2007, az „információs” jelző értelmezéséről: I. 57;
- Az információs társadalom kialakulásáról: III. 418–419; az idézett részek: I. 58; 59;

Az új gazdaságról: II. 206–223; 309; 411, 482; III. 435; 438–439; 441;

Ilia Mihály írása: www.barkaonline.hu, 2009. január 5.;

Szabó T. Attila Ellák írása: Azonosság, változatosság, sokféleség (identitás, variabilitás, diverzitás) –

A kulturális evolúció biológiai megértéséről, in.: Kik vagyunk és miért – Írások az identitásról,

Erdélyi Könyv Egylet, 20008, szerkesztette: Dávid Gyula, Veress Zoltán, 15–49;

Idézett rész: 16; Pogátsa Zoltán könyve: Éltanuló válságban – Állam és piac a rendszerváltás utáni

Magyarországon, Budapest, 2007; idézett részek: 13; 16; 101–119; 198–203.

